

NIEUWSBRIEF 133

Een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge, ISSN 1382-1962, juli 2010

Van het bestuur

Boekkunstbeurs in aantocht

De voorbereidingen voor de Boekkunstbeurs zijn voorzichtig gestart. De beurs wordt dit jaar gehouden in het weekeinde van 6 en 7 november, als vanouds in de Pieterskerk in Leiden.

U kunt zich al opgeven voor deelname. Vorig jaar hadden we precies genoeg strekkende meters tafel voor alle deelnemers. Vroegtijdig aanmelden zorgt ervoor dat u niet achter het net vist als de toeloop dit jaar nog groter is.

Een mailtje aan beurs@drukwerkindemarge.com volstaat. Opgave per post kan natuurlijk ook. Daarvoor kunt u terecht bij onze secretaris: Silvia Zwaaneveldt, Gerrit Doustraat 4, 2311 XP Leiden.

Nieuwe versie website

Als alles naar behoren gaat, is de website van Drukwerk in de Marge vernieuwd op het moment dat deze nieuwsbrief bij u in de bus valt. Het uiterlijk is anders, maar belangrijker is dat er nieuwe mogelijkheden aan de site zijn toegevoegd.

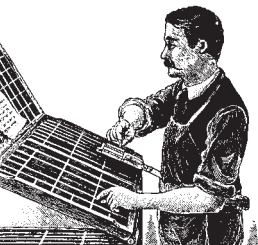
Op de openingspagina van de site staan nog steeds de meest recente berichten. De commentaarfunctie is in ere hersteld, dus het is nu ook weer mogelijk reacties op berichten achter te laten.

Links onderaan de pagina staat een lijstje met vijf met links naar willekeurige drukkerspagina's. Bij elk bezoek is dat lijstje anders van samenstelling. Die drukkerspagina's gaan hopelijk een prominentere rol gaan spelen op de nieuwe site.

Drukkers

De drukkerspagina's op de vorige versie van de website waren niet up-to-date, en verre van compleet. Op de nieuwe site heeft iedereen die bij het bestuur bekend is als drukker een eigen pagina gekregen. Op die pagina staat in verreweg de meeste gevallen nu nog heel weinig. Het is de bedoeling dat drukkers zelf hun pagina kunnen invullen.

Wel al opgenomen zijn naam- en adresgegevens, en de gegevens over het bezit aan machines en letters uit de laatste inventarisatie. Idealiter komt boven die gegevens in de rechterkolom ook

---

een portret te staan van elke drukker. Daarmee kunnen de drukkerspagina's als een 'smoelenboek' fungeren.

Wilt u uw eigen pagina aanpassen, dan hebt u een gebruikersnaam en password nodig. Die kunt u aanvragen door een mailtje te sturen aan drukkers@drukwerkindemarge.org. Met deze gebruikersnaam kunt u inloggen op de site en zelf uw pagina aanpassen. Uitgebreidere instructies over de manier waarop dat in zijn werk gaat krijgt u toegestuurd wanneer u zich aanmeldt.

Is dit u te ingewikkeld, dan doet de redactie het graag voor u. Stuur in dat geval wat tekst en een paar foto's naar het bovenstaande e-mailadres. Zoals gezegd, een portret (liefst natuurlijk in uw drukkerij) is zeer welkom.

De gegevens over persen en letters in de rechterkolom vormen ook een soort index. Door op de naam van een letter of machine te klikken krijgt u een overzicht van alle bezitters van dezelfde letters of machine. Wanneer u uw eigen pagina aanpast, is het ook mogelijk deze gegevens aan te vullen.

Bent u drukker, maar staat uw naam niet in de lijst op de website, laat het ons dan weten. We zorgen er dan snel voor dat u wordt toegevoegd.

Staat uw naam wel in de lijst, maar is dat volgens u niet terecht, dan horen we dat natuurlijk ook graag. We halen uw pagina weg zodra u daarom vraagt.

Het e-mailadres voor al dit soort kwesties is redactie@drukwerkindemarge.org.

Techniek

Ook de technische pagina's zijn onderhanden genomen. Dat proces is nog niet voltooid. Het is de bedoeling dat dit deel van de website de komende maanden steeds rijker gevuld raakt.

Een nieuw onderdeel wordt een uitgebreide lijst vakboeken, op diverse manieren te doorzoeken. Aan uitbreiding van deze lijst wordt op het moment hard gewerkt. De resultaten zijn hopelijk binnen afzienbare tijd op de site te vinden.

Iedereen die wil helpen bij het vervolmaken van deze lijst wordt van harte uitgenodigd dat door te geven aan redactie@drukwerkindemarge.org. U krijgt dan een gebruikersnaam, waardoor u direct in de lijst kunt werken. Correcties of aanvullingen op al opgenomen titels, of het toevoegen van nieuwe titels.

ps De nieuwe website is te vinden op www.drukwerkindemarge.org, maar hij blijft ook te benaderen via het vertrouwde drukwerkindemarge.com.

Rectificatie

In Nieuwsbrief 132 is in het artikel *Verkrijgbaarheid van VCA*, door een misverstand een fout geslopen in de uitleg over de MAC-waarde. In de kadertekst op p. 11 staat in de toelichting op de MAC-waarde (de *Maximum Aanvaardbare Concentratie* van een damp), dat hoe **lager** deze waarde is, hoe minder gevaarlijk het product is. Het is net omgekeerd: hoe **hoger** deze waarde is, hoe minder schadelijk het product is. De dampspanning speelt bij de MAC-waarde een belangrijke rol: hoe sneller de verdamping, hoe sneller de MAC-waarde bereikt wordt. GeoWash K is echter een hoogkokende ester die zo goed als niet verdampt, met zowel een hoog vlam- als een hoog kookpunt. Aan Geo Wash K is dan ook geen MAC-waarde toegekend. De wettelijk verplichte symbolen en waarden die gemeld moeten worden bij chemische stoffen (zoals R- en S-zinnen) zijn ook niet van toepassing (art. 15 van het Veiligheidsinformatieblad), want blootstelling via de lucht is gewoon niet aan de orde. Je kunt wel beter direct huidcontact met de vloeistof vermijden, omdat allergische reacties niet uitgesloten kunnen worden, hoewel die voor Geo Wash K tot nu toe niet gebleken zijn (art. 11, Veiligheidsinformatieblad). Het dragen van handschoenen van nitrilrubber wordt aanbevolen.

Met dank aan Hans Dessens als kritisch lezende margedrukker van Drukkerij Mostert & Van Onderen! in Leiden.

Gerard Post van der Molen

Varia Bibliofilia

Breug

Op 5 februari overleed Ronald Breugelmans op 66-jarige leeftijd. Het is niet mijn bedoeling een necrologie te schrijven – een uitgebreid In memoriam zal verschijnen in zijn lijfblad *Quaerendo* – maar ik wil graag enige herinneringen aan hem ophalen. Ronald kende ik sinds 1977 van afstand; ik was tijdelijk werkzaam op de UB Leiden om honderden dozen archivalia van de Erven F. Bohn uit Haarlem uit te pakken en globaal te ordenen. Het werk vond plaats in een voormalige jeneverfabriek en op een ochtend kreeg ik daar hoog bezoek: de conservator Oude Drukken van de UB Leiden, drs. R. Breugelmans, vergezeld van zijn vrouw Lizanne: ‘Zo, jongeman, laat ons maar eens wat moois zien’, was de opdracht en er volgde een wat moeizame seance. Wist ik veel wat hij ‘mooi’ vond? Nadat ik in 1978 conservator moderne handschriften op de KB was geworden kwam ik hem met enige

regelmaat tegen, maar het contact bleef zakelijk, te meer omdat de mare rondging dat het geen gemakkelijk heerschap was...

Hoe anders werd dat toen ik mij – besmet door Jan Keijser – eind 1989 op het drukken stortte. Dat Ronald een grote belangstelling had voor bibliofiel en efemeer drukwerk had ik al begrepen uit *Drukkers in de Marge*, de jubileumuitgave bij het tienjarig bestaan van SdM; hij maakte niet voor niets deel uit van het oprichtingsbestuur, eerst als penningmeester en daarna nog enige tijd als lid. Ook was hij – tot voor een paar jaar – een vaste verschijning op de jaarlijkse Margemarkt in Artis en later de Boekkunstbeurs in de Leidse Pieterskerk, waar alle stands nauwgezet geïnspecteerd werden. Zelfs de beginnersproducten van De Uitvreter werden welwillend bekeken, en langzamerhand werd de Cobetstraat 47 een vaste pleisterplaats. Koek, zopie en rookwaar was altijd ruim voorhanden en de ontvangst allerhartelijkst.

Ronald kon – als je weer eens met wat nieuws op de poppen kwam – een soort kinderlijke blijdschap uitstralen. Drukjes werden van voor naar achteren bekeken en besnuffeld en ondergingen, nadat je je hielen gelicht had, de Breugelmansbehandeling. Er werd een systeemkaartje aangemaakt met een gedetailleerde bibliografische beschrijving en het boekje werd met grote zorg voorzien van een

kaftje van vliegerpapier zodat onverlaten geen vieze vingers op het omslag konden maken.

Een hoogtepunt uit de beginperiode van mijn vriendschap met de Breugelmensen vormde Ronalds vijftigste verjaardag, waarbij hij verrast werd met een prachtig door Erik Schots vormgegeven doos: *De spiegel op het gemak*. Bij mijn weten is Ronald de enige niet-drukker die de eer van een verjaarsdoos te beurt is gevallen en het tekent de hartelijke verhouding die er met een aantal drukkersvrienden bestond. Een ander hoogtepunt was een uiterst geslaagd bezoek aan de Bookfair in Oxford waarbij onder meer ook Jan Keijser, Frans de Jong, Pim Witteveen en Jaap Schipper deel uitmaakten van het gezelschap. Weliswaar slaagde niemand van de drukkers erin om ook maar één boekje aan die chauvinistische Engelsen te slijten, maar de door Ronald georganiseerde privérondeleiding bij de Oxford University Press maakte een hoop goed.

In de loop der jaren bleef de relatie niet beperkt tot het in ontvangst nemen van vers drukwerk, maar fungeerde Ronald ook met enige regelmaat als initiator van een uitgave. Dat de aard daarvan soms noopte tot het hanteren van een gefingeerde persnaam mocht de pret niet drukken, integendeel zelfs. We mochten elkaar van

tijd tot tijd ook graag een beetje pesten. Zowel Ronald als Lizanne hielden van het goede leven en dat miste zijn uitwerking op hun fysiek niet. Met sardonisch genoeg voorzag ik een van mijn nieuwjaarswensjes dan ook van een fraaie advertentie...

Uiteraard ontging het niemand dat de gezondheidstoestand van Ronald langzaam maar zeker achteruitging. Dat de slotsnik van onze samenwerking bestond uit een kleine uitgave van een paar Couperusbrieven – een van de auteurs waarnaar hij zijn hele leven bibliografisch onderzoek heeft gedaan – heeft mij veel deugd gedaan (Men zie verder het lemma Breugelmans op www.uitvreter.nl).

Ger

Het is een terugkerende verzuchting op de Boek-kunstbeurs: we zijn weer allemaal een jaartje ouder geworden... En er beginnen gaten te vallen. Niet omdat de ambitie tot drukken ontbreekt, maar omdat fysieke bezwaren zulks verhinderen. Dat laatste was eind 2009 ook het geval voor Ger Kleis. Hij moest het moeilijke besluit nemen de zethaak aan de wilgen te hangen, waarmee het doek viel over Sub Signo Libelli, de pers die zich sinds de oprichting in 1974 ontwikkeld heeft tot de toonaangevende Nederlandse private press. Op initiatief van René Hesselink, Carolien ten Oever en Jan Bouman werd besloten dit moment niet ongemerkt voorbij te laten gaan. Gelukkig wil

het geval dat Ger in 2010 zeventig zou worden en dat bood gelegenheid om aan het op zich trieste afscheid toch een feestelijk tintje te geven. Op 23 mei j.l. ontving de jarige een door Philipp Janssen bijzonder fraai in halfperkament gebonden boekwerk: *Sub Rosa*, waarin 25 drukkersvrienden hun beste beentje voor hem hebben voorgezet. De titel is een mooie vondst, want naast de discretie die bij zo'n project noodzakelijk is, refereert hij ook aan Gers tomeloze passie voor de roos.

Dat Sub Signo Libelli zo'n faam gekregen heeft is natuurlijk primair de verdienste van Ger geweest. Niet alleen door de schoonheid van zijn drukwerk en zijn indrukwekkende letterverzameling, maar ook door zijn vaak verrassende en belangwekkende tekstkeuzes en de kunstenaars die hij aanzocht om het geheel passend te illustreren. Het prestige van de pers is evenwel ook te danken aan de zeer gedegen bibliografie die in twee delen door R. Breugelmans is opgesteld: *107 maal Sub Signo Libelli* (Utrecht, Reflex, 1983) en: *Het zegel van de libel*. Amsterdam/Den Haag, De Buitenkant/Museum van het Boek, 1999). Compleet met beschouwingen door gezaghebbende auteurs als Rudi Ekkart, Wim Crowwel, Boudewijn Büch, Paul van Capelleveen en Ger Kleis zelf.

Sub rosa opent met een bijdrage van André Swertz, de uitgever van het eerste deel van de bibliografie. Hij was zo vriendelijk toestemming te geven om zijn stuk integraal in de Nieuwsbrief op te nemen, zodat we allen kennis kunnen nemen van de bijzondere band die er tussen drukker, bibliograaf en uitgever bestond.

Kees Thomassen

Breug, Ger & André

In memoriam Ronald Breugelmans (1943–2010)

Breug, Ger en ik, we hadden wat met elkaar. Ger woonde indertijd – ik heb het over de jaren tachtig – boven mijn antiquariaat op Achter Sint Pieter 4 in Utrecht en Ronald werkte aan de bibliografie van Gers drukwerk. Bij mij in het antiquariaat werden de plannen gesmeed. Soms kwam Redbad Fokkema – ook al weer een tijdje dood – een biertje meedrinken. Ronald kwam voor de bibliografie collaties controleren en bindvarianten vergelijken. Erg noodzakelijk was dat niet, want zelf had hij de grootste collectie Sub Signo Libelli, inclusief veel efemera. Soms kwam hij voor de gezelligheid, samen met zijn vrouw Lizanne. Met de typemachine kon hij niet overweg en ik kreeg de bibliografie in handschrift, keurig uitgeschreven, en de beschrijvingen waren zeer nauwkeurig.

SSL was een deel van ons leven. Als Ger uit Amsterdam van het Barlaeus kwam, wipte hij altijd even binnen. ‘Ik heb dat, wil jij zus, kunnen we niet zo, en kijk hier eens naar...’ Ik herinner me dat Ger op een van die bijeenkomsten een karaf met melk en een glas voor Ronald neerzette, want Ronald dronk melk. In plaats van het glas vol te schenken, zette hij de karaf aan de mond en dronk die in een teug leeg.

In 1983 verscheen bij mijn uitgeverij, Reflex, het eerste deel van de bibliografie (Het tweede deel kwam in 1999 uit bij De Buitenkant). Johan Polak hield, met zijn lange lijf staande op een klein tafeltje, het boek ten doop. Vele notabelen uit de drukkerswereld waren aanwezig. Boudewijn Büch tetterde boven iedereen uit.

Ronald Breugelmans is op 5 februari gestorven. Ger Kleis is in 1990 vertrokken van de zolder waaronder mijn antiquariaat zich ook allang niet meer bevindt. De een zal ik nooit meer spreken, de ander woont ergens ver weg in het noorden. Eigenlijk ben ik nu een beetje alleen.

Ger de drukker, Ronald de bibliograaf, ik de uitgever en antiquaar, SSL de paraplu waaronder die drie bij elkaar kwamen. En al drukte ik niet zelf, de tijd waarin ik zo van nabij betrokken was bij het scheppen van bibliofilia was een bijzondere tijd. Ik denk er vaak met weemoed aan terug. Nog vaak houd ik ze in de hand, de prachtige uitgaven van Sub Signo Libelli, en nog altijd zijn verzamelaars er blij mee te maken.

Was ik dichter, dan had ik graag ooit een gedicht laten drukken onder het teken van de libel. Was ik drukker, dan had ik deze ontboezeming zelf gedrukt. Ik ben antiquaar, en ook die speelt zijn rol in de wereld van het gedrukte woord, en dat is het enige, smalle pad naar de onsterfelijkheid.

Zeventig, Ger, felicitas! Voilà ‘Sub Rosa’, post scriptum bij Sub Signo Libelli.

André Swertz, maart 2010

Letterproductie van internationale allure

XIV Biennale di Carrara en de Stichting Lettergieten 1983

Entree

Begin mei 2010 brengen Rossella Biscotti (1978) en Kevin van Braak (1975) een bezoek aan de Lettergieterij in Westzaan. Beiden bezetten een plek op de Rijksakademie van Beeldende Kunst aan de Saphatistraat in Amsterdam. [<http://www.rijksakademie.nl/>]

Ze blijken onder de indruk van onze machines en van onze matrijzencollectie. Maar toch... Rossella's aandacht gaat vooral uit naar een groot formaat loden letter. Kevin speelt steeds nadrukkelijker de rol van tolk.

Overwegingen

Het wordt duidelijk dat Rosella iets buitengewoons wil uitvoeren. Kevin legt uit dat ze een zetsel wil maken met een omvang van acht vierkante meter.

Ze zoekt een mooie stevige letter. De keus blijkt niet erg groot (ondanks de omvang van onze collectie). De Stichting heeft niet veel grote corpsen. Lodewijk stelt ook nog eens als beperking dat hij niet groter wil gaan dan corps 60.

Hoezo dat? Zijn belangrijkste argument is de onervarenheid met dat formaat en het – onaanvaardbare – risico van kwaliteitsverlies. De keus valt op de 60 punts Rockwell.

Rossella heeft berekend dat het zetsel 10.000 tekens bevat. Een klassieke BB-polis bevat om en nabij de 500 tekens. Dat wil zeggen dat er mogelijk sprake is van een opdracht van wel twintig polissen! En dat zomaar op een stille donderdagmiddag in mei.

Die twintig polissen dekken als tekst slechts drie van de acht vierkante meter. Het opvullen met wit (gegoten hoogwit!) betekent dat er veertig tot vijftig polissen meer in rekening gebracht moeten worden. Dat overschrijdt het beschikbaar gestelde budget.

De kunstenaars krijgen daar van hun subsidiegever geen toestemming voor. Uiteindelijk kiezen ze voor de levering van één vierkante meter wit, 2500 blokjes. Daarmee kunnen rechthoekige blokken tekst gerealiseerd worden: 12.500 gietingen.

Opdracht

Rosella en Kevin bezoeken de lettergieterij voor het eerst op donderdag 6 mei 2010. Het verzoek is de letters in partijen te leveren, zodat Rossella op de werkplaats in

de Akademie het zetsel kan opbouwen. Het verzoek is ook om de productie te realiseren vóór 27 mei 2010.

Vóór 27 mei? Dat is een schok. De Stichting krijgt nog geen drie weken de tijd! Concreet betekent de opgelegde termijn dat er dagelijks geproduceerd moet worden; dagelijks 750 tot 1000 tekens. Bij een storingvrije machine is de maximale productie voor het gevraagde corps 200 tekens per uur.

Lodewijk de Groot heeft voor de Stichting Lettergieten 1983 de uitdaging aangenomen. Het bestuur wordt geïnformeerd over de opdracht. Ronald Steur laat weten dat hij bereid is mee te werken. Rosella bevestigt de opdracht op de Open Dag van 8 mei 2010.

Productie

Maandag 10 mei is de eerste werkdag. Twee gietmachines bouwen we om tot machines die 60-punts letters kunnen produceren. Een bok met twintig kasten plaatsen we in de werkplaats om de productie in op te slaan.

De eerste dag van de productie verloopt niet zonder problemen.

De machine van Ronald vertoont kuren; een aantal spatters is er de reden van dat de productie niet optimaal is. Spatters vereisen herstel, reparatie en onderhoud.

De machine van Lodewijk giet deze eerste dag naar behoren, maar een beter resultaat is wel gewenst. Om een goed product te kunnen garanderen roepen we de hulp in van Harry Saveur. Hij kan een kwaliteitscontrole uitvoeren. Harry stelt de spanning om de machines nauwkeuriger in. Dat leidt tot verbetering van het product.

De machine is nu klaar voor de opdracht.

Minder gelukkig is de ontwikkeling op de machine van Ronald. Na het verwijderen van spatlood blijkt het kruisblok – onderdeel van de gietvorm – een ‘hobbeltje’ te hebben, zoals Ronald dat noemde. Daar bleek de gietvorm niet tegen bestand; een onderdeel van de gietvorm breekt af. Later op de dag breekt ook een onderdeel dat de uitstoot van letters stuurt.

Op een donderdag repareert Geert Oudt de defecte gietvorm met onderdelen van een andere gietvorm.

De gebroken pen wordt nageemaakt door een metaalbedrijfje in Westzaan (Venema). De reservemachine is dan gerepareerd, maar daarbij zijn wel twee weken verlopen. De machine heeft helaas geen letters kunnen toevoegen aan de productie.

Het gieten op de machine van Lodewijk leek zonder problemen te verlopen. Na de 11de, dinsdag, is het productieschema op peil.

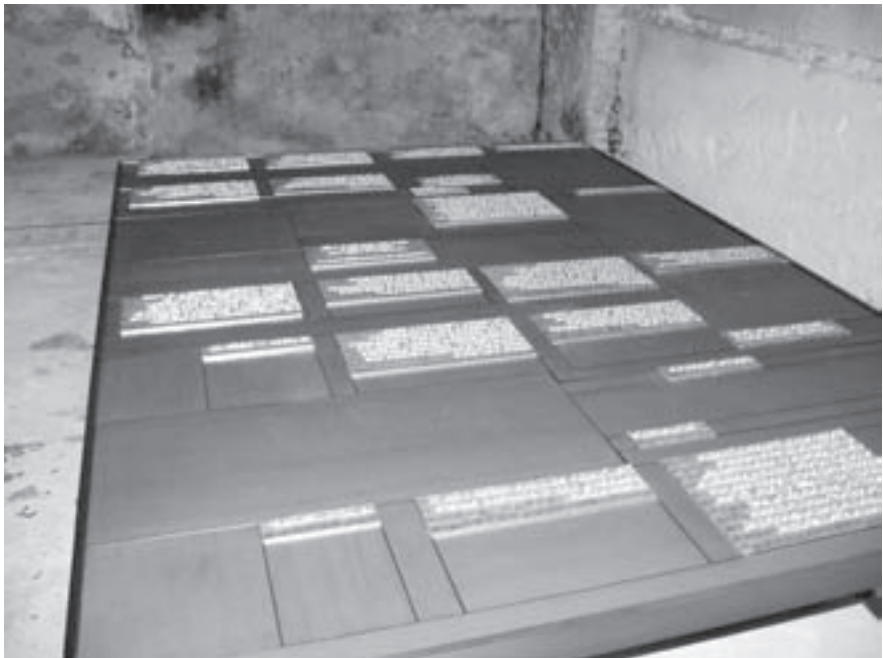
Rossella stuurt daarna bijna dagelijks letterlijsten toe; daarmee is er zicht op de productie en daarmee worden alleen letters gegoten die ook nodig zijn voor de tekst. Het aanbieden van letterkasten verandert in het aanbieden van galeien die in dank worden afgenomen.

Vervolgens is er twee weken achtereen geproduceerd.

Problemen

De eerste week verloopt volgens schema; Rosella en Lodewijk zijn enthousiast over de productie en over de voortgang van de werkzaamheden.

Nu en dan zijn er signalen die de productie tegenhouden: lood kristalliseert teveel op de pomp en in de spuitmond. Daardoor krijgen de letters te weinig lood en neemt de kwaliteit af. De hoge productie leidt er toe dat ook de temperatuur tijdens het gieten te hoog wordt. Het koelwater wordt te warm en er stroomt te weinig koelwater door de leidingen. Lodewijk durft de leiding niet te reinigen omdat

hij verdere verstopping ervan wil voorkomen; dat zou de productie in gevaar brengen. Een tweede gietmachine is nog steeds niet beschikbaar. Door warm koelwater uit het reservoir te vervangen door koud koelwater is tijdelijk het probleem opgelost.

En dan... zomaar... geen stroom. Het grootste crisismoment. Tweede Pinksterdag! Nog meer dan een week te gaan. Geert Oudt aan de lijn: 'Ja, ik kom wel even kijken'. Geert bekijkt de problemen en ziet waar de fout zit: de schakelaar is defect. De tijd heeft zijn sporen gebrand in de schakelaar: verkoold en versleten. Geen contact mogelijk. We vervangen de schakelaar; het model is iets anders, maar het werkt. Hoewel? Het lood smelt, er kan een letter gegoten worden, maar... er is geen controle op de temperatuur en de waterkoeling werkt ook nauwelijks...

Onder die kritische omstandigheden is de productie afgemaakt. Opbollende letters worden afgekeurd, maar wat moet je?

Er zijn nadien – het is nu 29 juni – geen goede letters meer gegoten op de machine. We hebben nog een Perpetua BB-polis 72 punts liggen als opdracht. De machine heeft rust nodig, absolute rust; 'Supercaster' moet verzorgd worden. Misschien lukt het 'Super' na de zomer weer aan het werk te gaan.

Resultaat

Uiteindelijk is er een wereldzetsel gerealiseerd: *Gli anarchici non archiviano/Anarchists do not archive*, zo noemt Rossella Biscotti haar object.

Ronald Steur en Lodewijk de Groot hebben namens de Stichting Lettergieten acte de présence gegeven bij de opening van de XIV Biennale di Carrara in Italië.

Het object van Rossella is onderdeel van meerdere kunstwerken op verschillende locaties. Op vier stalen tafels zijn de gezette teksten uitgelegd; in een ruimte die voorheen dienst deed als marmerwerkplaats; het marmer waar Carrara zo bekend om is. Het werk is, naar ik begreep, een eerbetoon aan het anarchisme. Dat klinkt indrukwekkend. Is de drukkerswereld niet vertrouwd met een beweging die streeft naar maximale vrijheid?

In de catalogus van de Biennale staat de Stichting vermeld onder een afbeelding van een deel van het zetsel *Gli anarchici non archiviano*: Produced by Lettergieten, Amsterdam. Niet alles is perfect.

De Stichting Lettergieten 1983, Westzaan leverde een bijdrage van wereldformaat.

Lodewijk de Groot

Agenda

19e Bert van Selm-lezing: De ruimte van het boek

Op dinsdag 7 september 2010 zal de negentiende Bert van Selm-lezing plaatsvinden met de voordracht van professor Frank Willaert (Universiteit Antwerpen) onder de titel: *De ruimte van het boek. Literaire regio's in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*.

Sinds de neerlandistiek zich in de negentiende eeuw als wetenschappelijke discipline gevestigd heeft, levert het concept 'Middelnederlands' het vanzelfsprekende kader om de middeleeuwse geschiedenis van de volkstalige letterkunde ten noorden van de Romaans-Germaanse taalgrens te beschrijven. Maar wat zouden we vernemen als we een zeer belezen Bruggeling van omstreeks 1350 zouden vragen om zijn licht op de literatuur van toen te laten schijnen? En zou hij in zijn imaginaire bibliotheek dezelfde 'Dietse' boeken hebben staan als een terzake even beslagen Brusselaar?

Toegang tot de lezing

Belangstellenden worden van harte uitgenodigd deze lezing bij te wonen. De lezing vindt plaats in zaal 011 van het Lipsius-gebouw, Cleveringaplaats 1, van het Witte Singel/Doelencomplex te Leiden en begint om 16.15 uur. Aansluitend wordt een drankje geschonken. De toegang is vrij, maar u dient vroegtijdig een plaats te reserveren door een e-mail te sturen naar r.a.m.honings@hum.leidenuniv.nl. Aanvragen worden in volgorde van binnenkomst gehonoreerd. Voor nadere informatie: secretariaat van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, tel. 071 5272604.

Uitgave van de lezing

De negentiende Bert van Selm-lezing zal worden uitgegeven door de Stichting Neerlandistiek Leiden in samenwerking met De Ammoniet en zal verschijnen op 7 september 2010. U kunt in het bezit komen van een of meer exemplaren door € 11,50 (of een veelvoud daarvan) over te maken op postbankrekening 3881447 van de Stichting Neerlandistiek Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, o.v.v. 'Negen-tiende Bert van Selm-lezing'. Gelieve bij uw betaling op de overschrijving uw naam en adres te vermelden!

Voor abonnees bedraagt de prijs € 10,75. De bestelling is op 7 september na afloop van de lezing af te halen of zal na die datum worden toegezonden.

Voor meer informatie zie de website: www.bertvanselmlezing.leidenuniv.nl. Op

die plaats staat ook te lezen hoe u zich kunt opgeven als abonnee en kunnen exemplaren van sommige vroegere lezingen nog voor een gereduceerde prijs worden besteld.

UvA summerschool over de geschiedenis van het boek

In de ban van het boek

De Bijzondere Collecties en de Leerstoelgroep Boekwetenschap en Handschriftenkunde van de Universiteit van Amsterdam organiseren van 22 augustus t/m 3 september de summerschool *In de ban van het boek*. Het is de eerste keer dat deze summerschool plaatsvindt. Het zal een jaarlijks terugkerend evenement worden. Deelnemers aan de summerschool kunnen kiezen uit een 'à la carte'-programma dat interessant is voor iedereen die in de ban is van het boek: onderzoekers, studenten, bibliotheek- en museummedewerkers en alle andere liefhebbers van boeken en manuscripten, bibliotheken en antiquariaten, druktechnieken en typografie, papier, perkament en inkt.

Het gevarieerde aanbod van de summerschool bestaat uit colleges, cursussen, workshops en masterclasses over het boek in al zijn gedaanten en variaties. Handschriften, oude drukken, landkaarten, pocketboeken, vormgeving en het productieproces – alles wat met boeken en drukwerk te maken heeft komt aan de orde. Naast het 'à la carte'-programma overdag zijn er in de avonden rondleidingen en presentaties van belangrijke verzamelingen uit de Bijzondere Collecties. De rondleidingen en collectiepresentaties zijn gratis of voor een klein bedrag toegankelijk en ook bedoeld als randprogrammering voor congresbezoekers van het International Congress of Historical Sciences (ICHS 2010) dat dit jaar in Amsterdam wordt gehouden van 22 t/m 28 augustus.

Alle informatie over programma, prijzen, locaties en aanmelding is te vinden op www.bijzonderecollecties.uva.nl/summerschool

Reistip: Bazel

Komt u deze zomer op weg naar uw vakantiebestemming in de buurt van Bazel, dan loont het de moeite een tussenstop te maken. Bazel is een gezellige stad, met een groot aanbod aan mooie musea en interessante moderne architectuur. Het Vitra museum is vlakbij, net als de Fondation Beyeler. Nog interessanter voor lezers van deze nieuwsbrief is de Basler Papiermühle. Een 'werkend museum', waar niet alleen papier wordt gemaakt: er wordt gekalligrafeerd, letter gegoten, gedrukt, boekgebonden – noem maar op. Dat alles in een prachtige historische papiermolen, door vriendelijke en enthousiaste mensen. Warm aanbevolen!

Zie voor meer informatie: www.papiermuseum.ch.

Bij het omslag

De oneindige lichtheid van typografie

De typografische verbeelding van een cilinderpers die het omslag siert, is een bewerking van de eerste 'typografie' van Dick Berendes, zoals hij zijn typografische werkstukken duidt. Dick woonde nog thuis en volgde in 1959 het laatste jaar van zijn zetttersopleiding aan de Amsterdamse Grafische School. Op zijn slaapkamer stond een zelf aangeschaft kopieerpersje op een gammel houten onderstel. Zijn vader zorgde voor een metalen plaat om het geheel te verstevigen en zo kon hij gaan experimenteren.

De zetttersopleiding boeide hem maar matig, maar hij was wel gefascineerd door letters. Niet om taal mee te zetten, maar als bouwsteen voor illustraties, waarin de letter beeldend in plaats van betekenisdragend functioneert. De leraar tekenen gaf als opdracht 'iets te maken' en Dick besloot te gaan drukken en te stempelen en zo een pers te verbeelden. Niet dat op zijn kamer een zetboek met letter, een steen en andere zet- en drukmaterialen stonden, want daar beschikte hij niet over. Hij nam inkt en een handjevol losse loden letters mee van school en scharrelde wat materialen bij elkaar als strippen uit zijn Meccano-doo's, metalen onderdelen van een oude radio en wat blokjes hout en ging aan de slag om het beeld dat in zijn geest leefde, vast te leggen op papier. Geen gewoon papier, maar pakpapier. Als kind was hij al vaardig met tekenen en wat hem nu voor ogen stond, was eigenlijk gewoon tekenen, maar dan met andere middelen. Zo ontstond zijn eerste typografie. (afb. 1)

Door het maken van deze prent ontdekte hij hoe boeiend het is om met drukmaterialen al fantaserend en improviserend prenten te maken. Hij merkte dat dit creatieve werk precies bij hem paste en opvallend is dat die eerste monoprint al direct alle typische kenmerken van zijn latere werk en stijl bevatte.

Gewichtsloos

Dynamiek, kleurgebruik, speelsheid en vooral onafhankelijkheid van het stugge, rechthoekige karakter van de boekdruk, zijn kenmerkend voor Dick's composities, waarin hij natuur, landschap en muziek in een veelal sprookjesachtige sfeer treft. Zoals de ruimtevaarder buiten de invloed van de aarde gewichtsloos spot met de zwaartekracht, zo lijkt Dick te spotten met de materiële beperkingen van de boekdrukmaterialen en typografische conventies. Eeuwenlang werden drukker en zetter geconfronteerd met schier onoplosbare problemen bij het zetten en insluiten van drukvormen waar van het rechthoekige karakter van de drukvorm afgeweken

moest worden. De zet- en drukmaterialen zijn onbuigzaam en rechthoekig, zodat een regel kaarsrecht en in fraaie, rechthoekige tekstblokken op papier gezet kan worden.¹ Verticaal plaatsen kon nog wel, maar diagonaal, golvend en cirkelvormig te zetten tekst, bezorgde zetter en drukker per definitie hoofdpijn. Boekdrukmaterialen waren vervaardigd om boeken mee te maken, niet om plaatjes mee te knutselen. Afwijken van het rechthoekige karakter was vanaf eind achttiende eeuw in materieel opzicht slechts voorbehouden aan de steendrukker, die tekst en beeld op de steen kon tekenen.

Pas in de twintigste eeuw werd in de hoogdruk geëxperimenteerd met zetwerk in de boekdruk. Zo moesten de zettters van Drukkerij Trio bijvoorbeeld vóór de oorlog al improviserend oplossingen vinden voor de realisering van de gecompliceerde ontwerpen van Piet Zwart.² Schuin en diagonaal op de zetricting zetten was daarbij eerder standaard dan uitzondering. Zwart was daarmee niet de enige. Veel kunstenaars en typografen zoals bijvoorbeeld Van Doesburg, Schwitters, Schuitema en vooral Werkman, in wiens werk Dick veel inspiratie vindt, doorbraken daarmee eeuwenoude conventies. Maar ook na de oorlog waren er kunstenaars en drukkers,

Afb. 1 De originele monoprint uit 1959

die met typografische middelen experimenteerden en niet verwonderlijk is dat vanaf het begin van de Stichting Drukwerk in de Marge een aantal ‘schilder-drukkers’ in margekringen te vinden was, zoals Emile Puettmann en Frans de Jong.³ Echt ‘knutselen’ met boekdrukmaterialen deden de surrealistische schilder en zetter J. H. Moesman en margedrukker Henk van Otterloo (de ‘Green Escape Press’). Zij experimenteerden illustratief met letters en ornamenten en publiceerden begin jaren tachtig het fraaie *Ornaprentenboek* met negen ‘schilderijen’ die uit loden ornamenten en letters gezet waren.⁴ Maar bij deze nogal statische illustraties schemert de rechthoekige vorm van de zet- en insluitmaterialen nog door de verbeelding heen, hoe ingewikkeld, knap en ‘oneigenlijk’ het materiaal ook gezet is. (afb. 2)

Velen gingen Dick dus voor, maar toch heeft hij een kenmerkend en eigen ‘handschrift’ ontwikkeld dat zich laat typeren als speels en dynamisch. De beeldende elementen lijken door hem ‘nonchalant’ op het papier gestrooid te zijn, alsof ze

gewichtsloos zijn en je ze ook zo weer weg kunt blazen. Als ik dat zet- en druktechnisch tracht te vertalen, raak ik verstrikt in de rechthoekige beperkingen van de boekdrukmaterialen, maar hij lijkt immaterieel te creëren en gewichtsloos met pers en materiaal te zweven.

Afb. 2 Ornaprent nr. 2

Muziek

Dick lijkt te toveren met zijn zet- en druktechniek. De rechthoek is zoek, het lijkt muziek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij nogal wat ‘muzikale typografie’ gemaakt heeft van klassieke componisten als Bach, Vivaldi, Mozart en Haydn. Zoals hij zelf zegt: ‘Muziek heeft veel met je stemming te maken, dan

komen beelden in je hoofd op en je probeert ook de dynamiek van een bepaald stuk tot uiting te brengen (...). Ik loop eigenlijk altijd met muziek in m'n hoofd, hele concerten worden afgedraaid.' En vervolgens gaat hij aan de slag en componeert met strokarton – voor vlakke vormen – losse letters en koperen lijnen een kleurige, welhaast swingende prent. Golvende lijnen, zachte tinten, dansende letters, het beeld lijkt zich los te zingen van zijn loden, houten, koperen of andere onwrikbare oorsprong. Hooguit verraad zich ergens in een titel of in een toelichtende regel nog de recht-hoekige insluitvorm. Het beeld lijkt bij Dick moeiteloos op het papier terecht te komen, alsof hij tekent of een collage maakt en stempelt – een techniek die hij overigens ook in zijn werk toepast. Met simpele lijnen weet hij beelden treffend te vangen en andere werelden te scheppen. Bij zijn muziektypografie spat de muziek van het blad af en wordt als het ware zichtbaar gemaakt. (afb. 3)

Afb. 3 Mozart (2006)

Van hoogdruk naar offset

Naast beeldend talent is deze schijnbare nonchalance de resultante van een lange, gestage ontwikkeling. Die weg was lang, maar heel boeiend, volgens Dick. Na zijn opleiding werd hij als zetter aangenomen bij Drukkerij Duwaer in Amsterdam. Hij zou er vijf jaar blijven en daar de basis leggen voor zijn virtueuze zet- en druktechniek. Elke zetter trok bij Duwaer zijn eigen proeven. Voor dat doel stond ergens een grote elektrische proefpers, maar de zetterij beschikte ook over een stopcilinder en in de drukkerij stond bovendien een testpers van zeer groot formaat. Hij werkte al enige tijd 'saai' als zetter toen hij hoorde dat de bedrijfsleiding de kwaliteit van proefdrukken op een hoger plan wilde brengen. Opzet was de klant voortaan drukproeven in kleur te geven. Eén van de zettters zou daarvoor de proefdrukker worden. Dick rook zijn kans en meldde zich direct aan, want werken met een pers trok hem. Hij leefde helemaal op en maakte steeds mooiere proeven, zelfs zodanig dat de drukkers hem soms om raad vroegen. Ook moest hij drukvormen pasklaar en

sluitend maken en vervolgens de vormen insluiten. Dick genoot van zijn werk, in zijn woorden: ‘Ik maakte geen vormen, ik *vervolmaakte* ze’. Iedereen was gelukkig met deze oplossing: de zettters hoefden geen proefdrukken meer te maken en de drukkers kregen perfecte vormen voor hun pers. Hij werkte op alle drie de proefpersen en deed daarmee veel en gevarieerde ervaring op.

Na vijf jaar had hij het wel gezien. Zijn oog viel op een advertentie van Drukkerij Tijn in Zwolle. Daar werd de *Zwolse Courant* gedrukt, maar men beschikte ook over een aparte reclamerdrukkerij waar men een tweede ontwerper voor zocht. Er waren veel kandidaten, maar Dick werd aangenomen vanwege zijn uitgebreide technische ervaring. Ook hier beviel het werk hem heel goed. In die tijd begon hij te verlangen naar een eigen degel en wist hij in 1966 bij een drukker in Den Haag de hand te leggen op een kleine tafeldegel en wat letter. (afb. 4)

Bij Tijn maakte hij de omslag van lood naar offset mee. De zetterij werd gedumpt en hij mocht letter en koperen lijnen mee naar huis nemen. Maar het ging steeds slechter met Tijn en Dick begon om zich heen te kijken. In *Het Parool* zag hij een

Afb. 4 Dick en zijn tafeldegel

advertentie van Hoogovens, waar men een grafisch ontwerper zocht voor het ontwerp bureau van de afdeling Public Relations. Bij zijn vertrek nam hij bij Tijn niet alleen letter en materialen mee, maar ook zijn latere vrouw Martha die hij op het bedrijfsbureau had leren kennen. In 1969 trouwden zij. Bij Hoogovens werd zijn werk nog veel gevarieerder, maar ook hier verschoof de techniek van boekdruk naar offset. Dick verlegde zijn grenzen voortdurend en deed een schat aan ervaring op door de grote variëteit aan opdrachten, zoals jaarverslagen, brochures, technische rapporten, kalenders, huisstijlen en lesmateriaal. Hij moest het allemaal ontwerpen, in proef uitvoeren en de productie ervan in offset begeleiden.

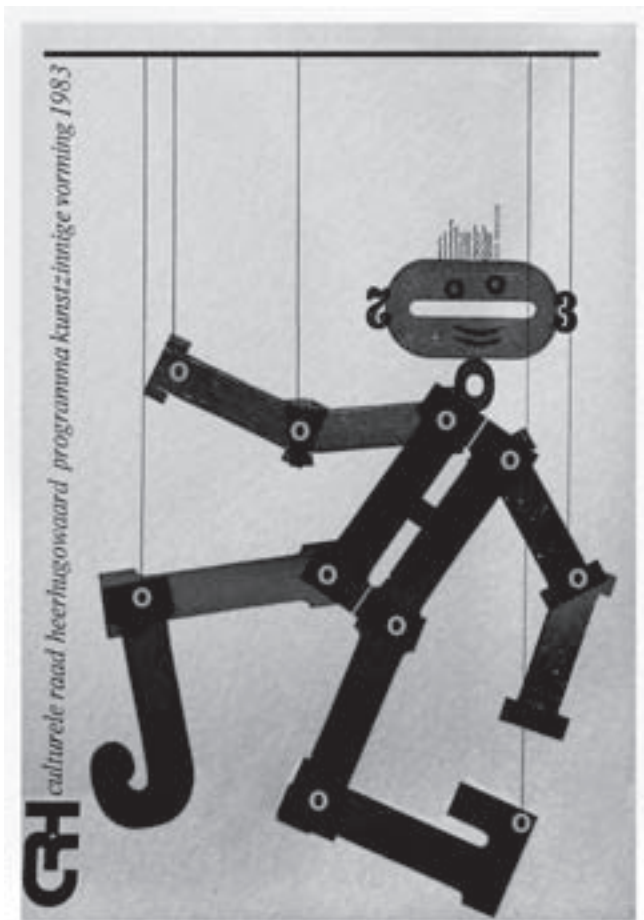
‘Een goede proef is des drukkers troef’

Zijn thuisdrukkerij groeide intussen. Tussen het schroot bij Hoogovens vond hij als een hoop roestig oud ijzer een prachtige, gedemonteerde Krause snijmachine. Hij mocht het schroot mee naar huis nemen, knapte het op en nog steeds is de snijmachine een pronkstuk in de huiskamer. Met zijn tafeldegeltje drukte hij, al dan niet in opdracht, talloze ex libri, kaarten en ander klein werk. Verdieping kreeg zijn ‘drukwerk in de marge’ toen hij in 1980 – ook in Den Haag, net zoals destijds met de tafeldegel – een Korrex proefpers bemachtigde, maar nu, en dat is toch wel heel toepasselijk én bijzonder, bij drukkerij Trio! Om een ode aan die pers te brengen, bracht hij hem als eerste druk met die Korrex in beeld. (afb. 5)

Afb. 5 Ode aan de Korrex (1980)

Opvallend is dat in deze plaat drukelementen en kleuren terugkeren uit de mono-print van 1959, zoals de blokjes waaruit hier boven- en onderrand gezet zijn. In de plaat hangt een affiche aan de muur, met een spreuk die Dick ooit ergens oppikte en die hem ten voeten uit tekent: *Een goede proef is des drukkers troef*. Met deze pers begon hij een ware typografische zegetocht. Talloze expositie door het hele land volgden (totaal 23 van 1983–2009) en daarnaast voerde hij ontelbare opdrachten uit.

Afb. 6 Harlekijn (1983)

Het waren niet alleen prenten die van de pers kwamen. Martha had inmiddels werk gevonden bij de Culturele Raad in Heerhugowaard. Daar bleef ze tot 1 juli dit jaar werken. Bij tijd en wijle creëerde Dick fraaie zaken voor haar werk. Zo maakte hij jaarlijks een bijzonder omslag voor het jaarprogramma van de kunstzinnige vorming voor het primair onderwijs in Heerhugowaard. Het zouden er totaal 28 (!) worden, stuk voor stuk speelse, sprookjesachtige verbeeldingen van een aspect uit het jaarprogramma. Zelf vindt hij een dansende harlekijn het mooiste voorbeeld uit de reeks van 28. Deze harlekijn is opgebouwd uit houten letters en koperen haarlijnen verbeelden de draden waar hij aan hangt. Voor de haardos op zijn hoofd, een liggend cijfer 0, heeft hij rechtopstaande golflijntjes gebruikt. Maar één afwijkende stekel van de haarbos is Dick's naam, gezet uit een zes punts letter. (afb. 6)

Volgens Dick dus het mooiste omslag, maar daar kun je over twisten, want al die omslagen zijn mooi, elk op zijn eigen manier, zoals bijvoorbeeld het omslag uit 2009. Het is een afbeelding voor de toneelvoorstelling 'Klein Zwanenmeer', van Jörg Cordua en Regina Magnus. Wat zullen de kinderen van Heerhugowaard e.o. – en niet alleen zij – verlangend hebben uitgezien naar al die zo mooi gepresenteerde onderdelen uit de programma's in die omslagen. Maar met dit omslag is meer aan de hand, het is geheel digitaal vervaardigd. (afb. 7)

Afb. 7 Klein Zwanenmeer (2009)

Van analoog naar digi-typo

In de jaren negentig ontdekte Dick de computer. Hij begon te experimenteren en wat ontwerpen te maken met het grafisch programma *Paintshop Pro*. Werken daarmee fascineerde hem. Waar hij vroeger met schetsen, vormen bouwen en kleuren mengen eindeloos bezig was in het zoeken naar de gewenste vorm, daar stelde dit tekenprogramma hem in staat dergelijke ontwerpen in een handomdraai te maken. Zijn verbazing en enthousiasme zal vergelijkbaar zijn met de verbazing van de zettters die geconfronteerd werden met de overgang naar elektronisch zetten. Gebruik kunnen maken van een onuitputtelijke bron van nooit beschadigde, altijd splinternieuwe letters, in plaats van vaak afgereden of beschadigde loden letters, geborgen in loodzware, stoffige kasten, letters die eenmaal gezet, ook nog eens in pastei konden vallen. Wat een tijdwinst, wat een gemak, wat een mogelijkheden.

In toenemende mate ontwierp Dick met de pc en produceerde hij met zijn Korrex en tafeldegel. Zijn ervaring met zetten (waarmee hij gevoel voor typografische verhoudingen ontwikkelde) en lithografie (bijvoorbeeld kleurscheiding) én fotografie, stelde hem in staat om zich in korte tijd dit nieuwe ontwerpen eigen te maken. Een stroom fraaie digitaal ontworpen, maar op de pers uitgevoerde typografieken volgde.

Als vanouds speelde hij ook op de pc met letters en lijnen, maar op de pers voegde hij bij de uitvoering van een ontwerp weer andere zaken toe. Enthousiast vertelde hij me een keer hoe hij zojuist een verkreukelde prop papier (op Hollandse hoogte) als drukvorm gebruikt had en zo een onwaarschijnlijk, niet voorspelbaar patroon in transparante inkt op het papier gedrukt had. Het resultaat leek van een andere werkelijkheid te komen.

De pc kreeg hem steeds meer in zijn greep. Niet alleen nieuwe ontwerpen, ook oude typografie begon hij nu te verwerken vanuit zijn lithografische achtergrond om het op perspex, lichtecht geprint te krijgen. Het resultaat leverde wonderlijke effecten op dat aan het werk van glazeniers doet denken. Het licht voegt aan de verbeelding een nieuwe dimensie toe en ook hier zijn de mogelijkheden weer onbegrensd. Maar hij gaat nóg verder. Ontwerp en uitvoering zijn inmiddels volledig digitaal geworden, maar het vreemde is dat die digi-typo's zoals hij ze noemt, op eerste zicht niet een digitaal karakter hebben, maar het gewone vervolg lijken te zijn op zijn oude, materiële typografie. Een vervreemdende gewaarwording. Zijn eerste digi-typo was een mier of hommelmachtig wezen. Aan alles is de afbeelding herkenbaar als 'een Berendes typografie'. Zo lijken de samenstellende delen (houten) letter te zijn, de vlakken refereren naar zijn gebruikelijke toepassing van strokarton en ook de patronen als van schuurpapier en bobbeltjesplastic lijken

zoals anders net zo schijnbaar achteloos toegepast te zijn. Naast de letters lijken ook de koperen lijnen weer present te zijn. (afb. 8)

Maar wat is dan eigenlijk het verschil met zijn oude werk? Oppervlakkig beschouwd volgens Dick niet veel. Hij zou het diertje bij benadering op zijn Korrex uit kunnen voeren, maar het verschil zit dan ook niet zozeer in de verbeelding als wel in de totstandkoming. Kleur- en vormtoepassingen kunnen met *Paintshop Pro* razendsnel toegepast en beoordeeld worden. Als hij op zijn traditionele manier deze hommel ontworpen zou hebben, dan zou dit wezentje na aanzienlijk minder stadia en in minder geacheveerde vorm tot stand gekomen zijn. De digitale benadering maakte meer voorstadia mogelijk op een minder arbeidsintensieve manier. Met andere woorden, bij de digi-typo wordt tijdens de ontwerpfase meer geëxperimenteerd, worden meer onverwachte invallen gevolgd en meer mogelijkheden uitgetprobeerd en dat alles ook nog eens minder arbeidsintensief en in kortere tijd. Dat roept de vraag op waarheen dit allemaal leidt. Starend naar je zetmaterialen en denkend aan het moeizame proces om via proeven tot een resultaat te komen, is de 'digitale snelweg' wel heel verleidelijk. Maar het gaat om meer. Te verwachten valt dat bij toepassing van digitale technieken in de ontwerpfase ook het eigene van die techniek tot uitdrukking komt, alleen is het de vraag wat dan dat digitaal-eigene

Afb. 8 De eerste digi-typo: Fantasiedier (2008)

is. Daar is nu nog geen duidelijk antwoord op te geven, het digitale is nog te nieuw en heeft zijn identiteit in de typografie nog niet bewezen. Voor Dick is de pc op dit moment in feite niet meer dan een zetbok met meer mogelijkheden dan de oude materialen hem ooit kunnen bieden. Voor hem is die pc dus eerder een hulpmiddel dan een autonome, nieuwe uitdrukingsvorm. Hij verwacht dan ook dat hij na zijn digitale zoektocht gewoon weer aan de pers gaat staan om gemengd digitaal-analoge ontwerpen uit te voeren. Maar dat zou wel eens heel anders uit kunnen pakken.

Het omslag als voorbode van een nieuw tijdperk?

Met de computer heeft Dick voor het omslag zijn eerste monoprnt uit 1959 her-schapen. Hij heeft tekst toegevoegd, enkele elementen weggelaten, de kleuren aangepast en vervolgens het omslag digitaal laten uitvoeren. Oud en nieuw ineen. Het omslag is een waardige representant van Dick's werk en kunde op dit moment. De vraag is of de digitale hulpmiddelen binnen de stichting verdere verspreiding zullen vinden. Het lijkt er wel op, want Dick is zeker niet de enige margedrukker die het digitale omarmt. Als je bijvoorbeeld de drie catalogi van *Mooi Marginaal* er op naslaat, kom je als techniek offset, inktjet en laserprinter tegen.⁵ Opvallend is daarin het aantal bekroonde offset-uitgaven en de toenemende toepassing van printers. De gemiddelde margedrukker past al langer niet meer in het (wat gechargeerde en karikaturale) nostalgische beeld van de hobbydrukker, die in een schuur, woon- of slaapkamer literair werk op exquis papier voor eigen plezier en eventueel voor een selecte klantenkring in kleine oplagen drukt en uitgeeft.

In nogal wat door *Mooi Marginaal* bekroonde uitgaven blijken ook combinaties van traditionele en moderne technieken toegepast te worden, zoals bijvoorbeeld boekdruk voor het binnenwerk en een printer voor het omslag of offset voor het binnenwerk en boekdruk voor het omslag. Er zijn nu al margedrukkers die uitsluitend met pc en printer werken, zoals Jos Swiers (*Althaea Pers*), die in zeer kleine oplagen met zijn pc veel experimenteert, maar daarmee overwegend juist weer klassieke typografie bedrijft. Er zijn meer margedrukkers die in meer of mindere mate digitaal actief zijn in hun drukwerk. Het zou interessant zijn om de toepassing van nieuwe technieken door margedrukkers als item mee te nemen in komende inventarisaties binnen de stichting, teneinde zicht te krijgen op deze ontwikkelingen.

In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw werden margedrukkers, in het perspectief van de zich razendsnel veranderende grafische techniek naar grafimedia, wel eens gezien als het geweten van de typografie, maar ik betwijfel of zo'n rol zin heeft en of deze voor wel voor margedrukkers weggelegd is. Toen de boekdruk-kunst geïntroduceerd werd, duurde het vijftig jaar voordat deze nieuwe techniek

haar eigen identiteit en vorm gevonden had.⁶ Als ik zo het moderne (reclame) drukwerk zie, kan ik niet anders dan onder de indruk zijn van de kwaliteit van de techniek, maar daarnaast heb ik ook zo mijn twijfel over veel moderne, digitale ontwerpen en toepassingen. Het lijkt er vaak op dat maximaal toegepast wordt wat mogelijk is, alsof men gegrepen is door al dat nieuwe. Een kenmerkende lijn, of liever gezegd, iets van de identiteit van computertypografie, kan ik nog niet ontdekken. Hooguit zie ik een gebrek aan aangepaste en nieuwe typografische conventies, die kunnen bijdragen aan verantwoorde toepassing van deze nieuwe technieken. In plaats daarvan dringt zich een overvloed aan kritiekloze toepassingen op van wat met de toverdoos allemaal kan.

Deze praktijk lijkt me een logische ontwikkelingsfase. Pas na ongebreideld experimenteren en ongebonden toepassing van wat mogelijk is, kan de bezinning op wat gewenst is een kans krijgen. Nog afgezien van wat voor technische ontwikkelingen ons op dit gebied nog te wachten staat, hoop ik dat het geen vijftig jaar gaat duren voor de identiteit van computertypografie gevonden is. Wel lijkt me dat margedrukkers in die zoektocht een rol kunnen spelen. Dat zal op termijn wel blijken, maar ik verwacht niet dat margedrukkers uiteindelijk het geweten van de klassieke typografie blijken te zijn. Het lijkt me aannemelijker dat zij deel zullen uitmaken van de voorhoede die het eigene van de computertypografie zoekt en daaraan mede vorm geeft.

Nogal eens hoor ik twijfel over de toekomst van het verschijnsel margedrukken. 'Is er wel voldoende jonge aanwas?', wordt er bijvoorbeeld bezorgd gevraagd. Voor mij is er geen enkele twijfel mogelijk, margedrukken heeft toekomst. Toen de stichting begon was het beschikken over een thuispers iets unieks, voor sommigen zelfs iets 'elitairs'. Maar de pc is doorgedrongen tot in de haarvaten van de samenleving. Vermenigvuldiging van tekst en beeld is daarmee volledig gedemocratiseerd en voor iedereen mogelijk. Materieel gezien kan vrijwel elke Nederlander tegenwoordig met pc en printer margedrukker zijn, maar voor het bijdragen aan identiteitsvorming op het gebied van computertypografie is het bezit van apparatuur en middelen onvoldoende. Kennis, inzicht en ervaring met (klassieke) typografie is niet de minste voorwaarde om te kunnen bijdragen. Die voorwaarden zijn in het huidige bestand margedrukkers ruim voorhanden.

Het verdient daarom aanbeveling dat de Stichting Drukwerk in de Marge naast de traditionele technieken ook de toepassing van digitale technieken gaat bevorderen.⁷ Zorgen over gebrek aan 'jonge aanwas' zullen dan ongetwijfeld snel verdwijnen.

Corps 8, een verband van acht bevriende margedrukkers, waar Dick Berendes er ook een van is, heeft in lijn met die aanbeveling een eigen project in voorbereiding genomen, getiteld *Analoog-digitaal*. Ik ben heel benieuwd wat dat volgend jaar op gaat leveren. Ik hoop van harte dat velen dit onbekende gebied óók gaan verkennen.

Tot slot

Volgens mij maakt Dick deel uit van de ‘digi-typo avant-garde’ en is hij al naarstig op zoek naar nieuwe uitdrukkingvormen, maar dan wel vanuit een gedegen kennis en een in decennia opgebouwde ervaring.

Bij het schrijven van deze tekst belde hij me enthousiast op. Hij had zojuist een nieuwe digi-typo gemaakt waar hij helemaal vol van was, een drieluik dat in perspex uitgevoerd zal worden. Hij mailde het ontwerp. Al pratend ontdekten we dat in deze nieuwe verbeelding zijn gebruikelijke letters als beeldend element verdwenen zijn. Het computerontwerpen begint blijkbaar zijn ‘typografiek’ al te beïnvloeden. Daarin gloort iets nieuws en zo kunnen we op termijn misschien het eigene van de nieuwe technieken ontdekken en zichtbaar maken. ‘Vers van de computer’ mocht ik van Dick dat drieluik ter afsluiting hierbij opnemen (afb. 9). Is het toeval dat hij dit de titel *Beweging* gegeven heeft? Het lijkt me dat we met degel, proefpers, printer en pc binnen de stichting een spannende toekomst tegemoet gaan.

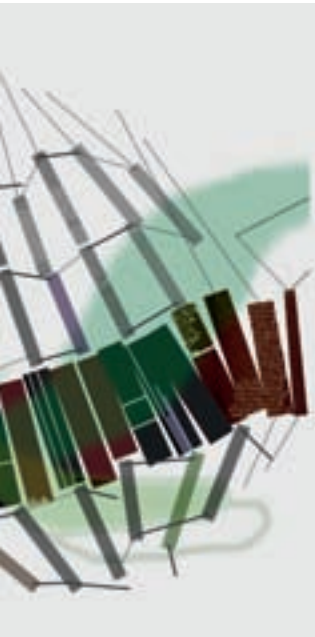
Gerard Post van der Molen

Afb. 9 *Beweging* (2010)

Noten

- 1 In het streven naar verbeteringen op het gebied van boekkunst hield J.W. Enschedé op 2 oktober 1904 in Museum Plantin-Moretus een belangrijk, 'streng redekunstig betoog', waarin hij het rechthoekige beginsel van de zet- en druktechniek – en de consequenties daarvan op de vormgeving – op heldere wijze uiteenzette. Het is een zeldzame beschouwing over vormgeving die in plaats van opinies, een degelijk fundament biedt voor vormgeving in boekdrukunst. Zie: J.W. Enschedé, *Logica in boekdruk*, Amsterdam, Ipenbuur & Van Seldam z.j. [1907].
- 2 Kees Broos, Paul Hefting, *Grafische Vormgeving in Nederland*, Amsterdam/Antwerpen 1983, p. 78.
- 3 Zie voor hun werk bijvoorbeeld: Nico van der Lof (red.), *'it'*, *Drukwerk van Emile Puettmann*, Den Haag/Amsterdam, Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum/Museum van het Boek/De Buitenkant, 1991 en Gerrit Jan de Rook, *Frans de Jong, Schilderen met de drukpers*, Amsterdam/Den Haag, Uitgeverij De Buitenkant/ Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum/Museum van het Boek, 1993.
- 4 Ton van Zuilen, *Het echte Oud-Hollandse ornaprentenboek, tot lering ende vermaak voor margedrukkers en andere knutselaars met afgedankt zetmateriaal, in zijn ledige uren gezet door Ton van Zuilen, duvelstoejager van de Green Escape Press (...)*, Houten, Green Escape Press z.j. [1982]. Als tijdsindicatie stelde Moesman in het impressum: 'Begonnen in het jaar van de afschaffing van het Didot puntensysteem en de invoering van het metrieke stelsel [1976] en gereedgekomen ongeveer 542 jaar na de uitvinding van de boekdrukunst door Laurens Janszoon Coster te Haarlem.' De ingewikkelde zetselconstructies zijn behouden en bevinden zich in Museum Meermannno, zie: Ewoud Sanders, *Boekengeluk, vijftig hoog-*

tepunten uit het Museum Meermanno, Den Haag/Amsterdam, Museum Meermanno/De Buitenkant, 2008, p. 215–219. Meer over het *Ornaprentenboek* in: Gerard Post van der Molen, ‘Margedrukwerk uit onverwachte hoek: Een “Green Escape” en “Brumes Blondes”’, *Boekenpost*, 14 (2006), nr. 81, p. 44–47.

5 Voor dit opstel heb ik de toepassing van technieken geturfd, zoals ik die aantrof in de drie catalogi (*Mooi Marginaal 2002–2003, De mooiste Nederlandse en Vlaamse bibliofiele en marginale uitgaven*, Haarlem, Stichting Laurens Janszoon Coster, idem die voor 2004–2005 en voor 2006–2007). Dat viel niet mee, want de gebruikte terminologieën zijn in die catalogi niet eensluidend (de redactie van de catalogi zou daar eens naar kunnen kijken, zodat deze uitgaven voor toekomstig onderzoek nóg waardevoller kunnen worden). Binnenwerk en omslag zijn afzonderlijk naar toegepaste techniek vermeld. Voor het binnenwerk turfde ik in de eerste catalogus 9 keer de vermelding offset, in de tweede 11 en in de derde 6. Voor de printer (laserjet en inktjet) gaf de eerste catalogus 3 vermeldingen, de tweede slechts 1, maar de derde 11. Voor het omslag telde ik in de eerste catalogus 6 keer de vermelding offset, in de tweede 9 en in de derde 4 en voor de printer 1 in de eerste, 1 in de tweede en 10 in de derde. In wisselende samenstelling hebben nu drie jury’s zich niet beperkt tot traditioneel werk en ook toepassingen van moderne technieken bekroond. Natuurlijk is dit resultaat niet representatief voor de stichting, hooguit indicatief. Ten eerste is deelneming niet exclusief voorbehouden aan contribuanten van de stichting en ten tweede is er geen inzicht in deze cijfers over de verhouding tussen analoge en digitale toepassingen bij niet vergekozen deelnemers en bij diegenen die niet deelgenomen hebben. Bovendien zijn er onder de verkozenen ook inzenders die geen contribuant zijn van de stichting.

6 H. de la Fontaine Verwey, ‘De geboorte van het boek in de xvte eeuw’ in: *Uit de Wereld van het Boek 1, Humanisten, dweepers en rebellen in de zestiende eeuw*, p. 11–40.

7 Het doel van de Stichting Drukwerk in de Marge staat toepassing van digitale technieken niet in de weg, in tegendeel zelfs. Volgens de oprichtingsakte heeft de stichting ten doel: ‘het bevorderen van het drukken, uitgeven en op andere wijze verzorgen van geschriften, boekwerken, tijdschriften, affiches en andere drukwerken op bibliofiel, grafisch en literair gebied (...)’. Bron: Oprichtingsakte van de Stichting Drukwerk in de Marge, opgemaakt te Rotterdam op 21 mei 1975, art. 2.

Een margedrukker overzee:

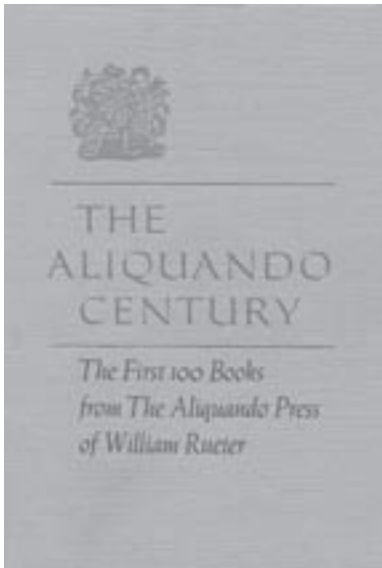
Will Rueter en The Aliquando Press

In het stadje Dundas in Canada, een uur rijden van Toronto, leerde ik tijdens een bezoek aan vrienden onverwacht de bibliofiele drukker William Rueter kennen. Een ongelooflijk aardige en actieve man die al vanaf 1963 eigenaar is van ‘The Aliquando Press’. Tegen de achtergrond van de hoge Dundas cliff staat zijn blauw-

houten huis, waarvan de wanden vol hangen met houtsnedes, een van zijn passies. Hier vervaardigt hij bibliotheek boeken en losse druksels vanaf 1999. (Werp een blik in zijn drukkerij op www.aliquando.ca/aliquando/presentation.html) Daarvoor werkte hij 36 jaar in Toronto. Niet alleen drukt hij vanuit een grote variatie aan lettertypen op prachtige, veelal Japanse, papieren maar hij verzamelt teksten, verzorgt zelf de hout- of lino-sneden, hij vertaalt, schrijft voorwoorden en maakt boekbanden. In 2008, bij het verschijnen van het honderdste boek, stelde hij een hele mooie en zorgvuldige catalogus samen, *The Aliquando Century*, in offset uitgebracht maar met een door Will Rueter zelf gedrukt omslag.

Will Rueter heeft Nederlandse kunstzinnige roots die hij eigenlijk pas echt ontdekte toen hij in 1959 op reis ging naar Europa. In Nederland zag hij het werk van de bekende typograaf en kunstenaar Pam G. Rueter, een neef van zijn vader die onder andere bekend werd door zijn houtsneden. De zus van Pam Rueter, Maria Hofker-Rueter, was een grafisch ontwerpster die na haar vertrek in de jaren dertig van de vorige eeuw naar Bali ging om te tekenen en schilderen. Met haar kreeg Will een hele goede band. Van Nederland reisde hij naar Londen waar hij tien maanden verbleef en waar hij werd overweldigd door de fysieke schoonheid van de manuscripten in de musea. Het Burlington House in Londen had het *Book of Kells* in een tentoonstelling en Will ging iedere week even kijken als er een pagina was omgeslagen.

Terug in Toronto kocht hij al snel een Adana 8×5 inch (20,3×12,7 cm) degelpers, met beschadigde rollen zoals hij in zijn onervarenheid pas na een hele tijd ontdekte. Zijn enige letter in die tijd was een 12 pts Bembo, daar moest alles uit gezet worden. Toch woog de moeizaamheid waarmee de eerste producties tot stand kwamen niet op tegen zijn verrukking en bijna naïeve verwondering dat hij zelf zulke boeken

kon maken. Hij deelde die ervaring en alle technische moeilijkheden met Stan Bevington van de Coach House Press, met wie hij als student bevriend raakte op het College of Art in Toronto. Bevington werd met Coach House Press ook commercieel succesvol als uitgever van mooi ontworpen en uitgevoerde boeken. Will kwam te werken bij de Toronto University Press waar hij op den duur ‘senior designer’ werd. Het conservatisme bij het maken van boekontwerpen, de onwil om er geld aan te spenderen of, nog erger, om er tijd in te steken, kon hem bij tijd en wijle enorm ergeren. De Aliquando Press was dus, zoals hij ironisch vaststelde, naast zijn baan ook een kwestie van het op orde houden van zijn geestelijke gezondheid.

Voor hem ging het juist om het creëren van evenwicht tussen het belang van het woord dat voorop stond en de oneindige mogelijkheden van uitdrukking op de pers, in papier en bindwerk. Met Stan Bevington maakte hij *Why Typography* van Carl Dair, hij drukte Edgar Allen Poe en voor Maria Hofker-Rueter drukte hij zeven houtsnedes op de lichte Adana-pers. ‘Ouch’, schrijft hij als commentaar in de catalogus. Geen wonder dat de Adana in 1972 werd vervangen door een 6,5×10 inch (16,5×25,4 cm) Chandler & Price Pilot degelpers. Will breidde zijn belangstelling voor teksten uit naar andere landen en culturen, zoals Japan, en raakte geïnteresseerd in het maken van boeken over muziek. Hij bleef publiceren over typografie in *Buchstabenfreude, the delight of letters*, een hommage aan de Duitse typograaf Rudolf Koch. In 1977 zette hij zijn persoonlijke observaties over het wezen en karakter van de *private press* op papier in *Order touched with delight*. En wie verwacht dan daarnaast een titel als *De Edele Kunst van Koekvergulden/The Noble Art of Cookie Gilding* van Hildebrand, oftewel Nicolaas Beets, bij een Canadese margedrukker?

Voor zijn losse druksels gaf het formaat van de pers inmiddels teveel beperkingen. In 1979 ontdekte hij in een groezelig winkeltje van een drukker die zichzelf 'Uncle Gutenberg' noemde, een onherkenbaar smerige SP15, de kleinste van de Vandercook clinder proefpersen voor vellen met een maximumformaat van 14,75×20 inch (37,5×50,8 cm). Zijn exemplaar dateerde van ongeveer 1963 en was tot ver in de jaren 70 in Noord-Amerika een gangbaar model. Je kon hem ook goed gebruiken voor massaproductie door een gedrukt vel van de handgezette vorm als opname-model te gebruiken voor film en dan offsetplaat. Will verzamelde ondertussen lettersoorten om daarmee een bibliotheekje op te bouwen waarvan hij wilde dat het representatief zou zijn voor vijf eeuwen letterkunst. Hij maakte enkele uitgaven met aforismen, *The Gospel according to Inglis*, en persoonlijke favoriete korte teksten, *The Articulation of Time* ('mijn meest persoonlijke boek'), zodat hij zoveel mogelijk lettersoorten en ornamenten in één boekuitgave kon stoppen om mee te experimenteren.

Zijn Nederlandse afkomst bleef al die jaren bijzondere uitgaven opleveren. Hij liet gedichten van Hans Lodeizen vertalen in *A Ship of Leaves*, gaf in 1987 *Three sketches of Bali* uit van zijn 'tweede moeder' Maria Hofker-Rueter en verzorgde een, tot zijn eigen verbazing, zeer goed lopende uitgave van Jacob Cats' *Emblemata Amatoria*, licht erotische poëzie. De houtsneden van Wesley W. Bates bij de erotische gedichten zullen veel aan het succes hebben bijgedragen. In *Seeking Heart's Solace* brengt hij een bloemlezing van 16de en 17de eeuwse Nederlandse liefdespoëzie (1981) en in 2009 drie gedichten van Hadewijch in *Becoming love with love*. Will Rueter is een bescheiden mens, eerder bang om zijn uitgaven aan te prijzen dan ze uitbundig te promoten. Trots is hij wel als Dave Farey in 1993 een digitale letter ontwerpt die hij

de Rueter noemt. Uit deze letter wordt het verhaal *Four days* van Vsevolod Garshin gezet, in een vertaling van Henry Schogt, een Nederlandse hoogleraar Russisch aan de Universiteit van Toronto en goede vriend van Will. De publicatie verschijnt vanwege de digitale letter in offset.

Will Rueter is al weer enkele jaren met pensioen maar de *drive* om mooie boeken te maken is niet minder geworden. Het plezier in het fysieke maakwerk, de vreugde van het vinden van prachtige teksten en de samenwerking met vertalers, kunstenaars en anderen, is de motor achter zijn arbeid. Hij stelt in al zijn perfectionisme hoge eisen aan zichzelf en aan iedereen die meewerkt. Inspirerend, maar ook lastig omdat hij zijn ideeën en zijn overgave aan een project niet altijd bij medewerkers denkt terug te zien. Dat leverde soms spanningen op, ook met goede vrienden. Terugkijkend bij gelegenheid van zijn honderdste boek concludeerde hij dat er geen groots plan aan zijn werk ten grondslag heeft gelegen, noch dat er sprake is geweest van een samenhangend project. Voor iedere tekst wilde hij een passende vorm vinden in boek of los druksel om die tekst recht te doen, want ‘the authors words dictate all’.

Soms overvallen hem in het digitale tijdperk gedachten over het nut en voortzetting van het vak. Voor wie ben je bezig, in een houten schuur aan huis, in eenzaamheid met verouderde machinerie, om kunst en schoonheid te creëren? Maar dan is er iedere keer weer de ongelimiteerde vrijheid in artistieke expressie. De onbeschrijflijke vreugd in de geur van inkt, het hoekige metaal tussen je vingers, het gesis van de rollen en het ritme van de pers, het voelen van het papier tussen je vingers. En tijdens de tentoonstelling in de bibliotheek van Queen’s University in Kingston Ontario in 2009 ervoer hij rechtstreeks de vreugde van anderen in het zien van wat hij in ruim 45 jaar tot stand had gebracht. Meermannomuseum heeft bijna twintig uitgaven van Will Rueter in de collectie en ook bij de UB in Amsterdam ligt werk van hem. Er is nog tijd genoeg om voor 2013 een tentoonstelling te organiseren bij het 50-jarig bestaan van The Aliquando Press en Nederland kennis te laten maken met deze inventieve margedrukker overzee.

Willem Campschreur

Behalve van directe gesprekken met Will Rueter en zijn vrienden Henry en Corry Schogt in Toronto heb ik gebruik gemaakt van het artikel *The Aliquando Press: 45 years & 100 books* van Will Rueter voor ‘The Private Library’ (Sixth Series, Volume 2:2, Summer 2009, pp. 55–69); met dank aan Rickey Tax. Foto’s Petra Catz

Nieuw verschenen

Jozef Moetwillig

15 jaar Private Pers Jozef Moetwillig

25ste uitgave: *Aardse Zekerheden* – Simon Vinkenoog

Deze bibliofiele uitgave *Aardse zekerheden* is een hommage aan dichter-performer Simon Vinkenoog en verschijnt bij zijn 1ste sterfdag.

Aardse zekerheden bevat 15 liefdesgedichten van Simon Vinkenoog voor Edith Ringnalda. Ze werden kort na hun kennismaking in 1987 geschreven en raakten ondergesneeuwd bij een uitgeverij zodat ze niet terechtkwamen in *Vinkenoog Verzameld. Gedichten 1948–2008*.

Eenentachtig exemplaren zijn gezet uit de Baskerville corpus 24, romein en gedrukt op Zerkall-Bütten Werkdruk Edelweiss 145 g/qm.

Deze versie, een luxe-editie, formaat 400×570×16 mm, is genummerd van I tot en met x en van 11 tot en met 81.

De niet eerder gepubliceerde tekeningen zijn van beeldend kunstenaar en vriend van Simon, Bert De Keyser: twee portretten in zeefdruk en een (naakt in rood krijt) door de kunstenaar getekende en genummerde litho gedrukt door atelier Rudolf Broulim.

Typo en zeefdruk zijn respectievelijk van Jos Brabants en Patrick Braemscheute. Het boekwerk telt 40 bladzijden. Het foedraal is van zwart hardbord, B.V. Moorman Karton te Weesp, met titel in zwart zeefdruk.

De realisatie is enkel mogelijk dankzij de minzame hulp van Edith Ringalda en de steun en medewerking van Jan Van Herreweghe en Simons literair agent Joep Bremmers. Initiatiefnemer en margedrukker Jos Brabants tekent voor coverontwerp en totaalconcept van het boekwerk.

Aardse zekerheden is de 25ste editie van zijn private pers Jozef Moetwillig te Gent.

Het boekwerk wordt gepresenteerd op

– vrijdag 3 september 2010 van 17.00 tot 20.00u in galerie Moderne, Spiegelstraat 42–44 te 1017 Amsterdam en

– zaterdag 25 september 2010 van 14.00 tot 18.00u in antiquariaat Demian, Hendrik Conscienceplein 16–18 te 2000 Antwerpen.

Deze bibliofiele uitgave kost € 260,- (bij voorintekening en betaling vooraf is de prijs € 210). Intekenen kan via post@boekdruk.be of bij Jos Brabants, E. Maeyensstr. 18, Gent, 9040 België, 0473 66 17 26

't Gonst

Ergens tussen 1952 en 1954 schreef Pablo Neruda zijn 'Odas Elementales'. 'De ode aan de typografie' is één van de gedichten uit die cyclus en werd in een vertaling van Cees Nooteboom door De Arbeiderspers in een nieuwjaarsuitgave uitgebracht in 1989. 'De ode aan de typografie' is mij zeer dierbaar en heeft al jaren een vast plekje in de boekenkast.

Een fragment uit het gedicht is gekozen voor een nieuwe uitgave. In april van dit jaar werd de drukker-uitgever 65 jaar, een passender tekst voor zijn gepeuter in de marge is daarom niet denkbaar. Vandaar...

Letters, ga door met vallen is met de hand gezet uit de Gill (en Quick!) en gedrukt op Magnani. De oplage van de handeseditie bedraagt 50 stuks. Aantal pagina's: 16. Een zevental exemplaren zonder tekst, genummerd van I t/m VII, werd als experiment uitgebracht. Alle exemplaren zijn genummerd en gesigneerd. Prijs: € 25 Indien U het bovenstaand bedrag overmaakt op ING 5756486 (voor Nederland) of KBC 401 4543191 20 (voor België) t.n.v. D. Wessels, Schotensesteenweg 112, 2100 Deurne Antwerpen zorg ik er voor dat u uw exemplaar snel in huis heeft. U kunt ook reageren op dickwessels@skynet.be.

Uitgeverij 69

Uitgeverij 69 presenteert *De Grondsoldaat*, een bundel van zeven nieuwe gedichten van Mark Boog in een oplage van 69 exemplaren. Het boek is in z'n geheel uit lood gezet en gedrukt op Zerkall Bütten. De editie is verdeeld in 26 luxe exemplaren met een driedelige Cartiera Magnani Firenze omslag en 43 exemplaren met een driedelige Lana omslag. Alle exemplaren zijn door de dichter in het colofon gesigneerd. 1/26 vraagt € 42,50 en 1/ 43 € 29,50.

Verder verscheen *Voorval*, een bundel van vijf nieuwe gedichten van K. Schippers. De oplage van deze uitgave bedraagt slechts 26 door de dichter geletterde en gesigeneerde exemplaren en gedrukt op Zerkall Bütten met een driekleurige omslag van Cartiera Magnani Firenze en Neenah Columns. De vergoeding bedraagt € 42,50.

Bestellen: Hoge Larenseweg 45, 1221 AK Hilversum, uitgeverij69@gmail.com.

Druksel

Bij Druksel zijn twee nieuwe boeken verschenen:

– *Vijf ziekteverhalen* van Christophe Van Gerrewey. 48 bladzijden. 126 gesigeneerde exemplaren. € 20.

– *Truths of Stone*, een gedicht van Jan Lauwereyns en Michael Palmer, vertaald door Tom Van de Voorde, met een beeld van Nicolas Leus. 24 bladzijden. 226 door auteurs en kunstenaar gesigeneerde exemplaren. € 20.

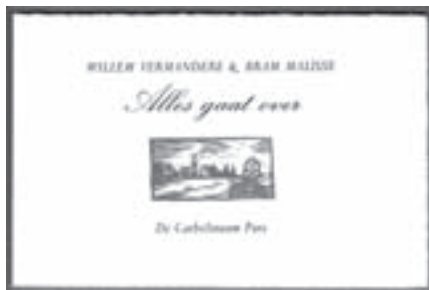
Meer informatie op www.druksel.be of via Johan Velter, Gentbruggestraat 106, BE-9040 Gent

Carbolineum Pers

Bij De Carbolineum Pers verschijnt een liedjestekst van Willem Vermandere in bibliotheek uitgave. *Alles gaat over* is met de hand gezet, met de handpers gedrukt op Van Gelder Posthoorn papier, en verlicht met acht originele houtgravures van Bram Malisse.

Oplage 60 genummerde exemplaren, waarvan 45 ingenaaid en 15 gebonden in perkament én handgekleurd. Meer

informatie op www.carbolineumpers.be of per post (Huize Salvia, Nieuwe Dreef 6, 2920 Kalmthout) of telefoon: (00 32) (0)4 77 77 22 51

Pastei

Nieuwe uitgave van Pastei: *Beatrix 30 jaar koningin*

Oplage 30, € 30 excl. verzendkosten

bestellen via emailbericht: pastei@chello.nl

of mobiel 0636331708

99 Uitgevers

Grafisch ontwerper Debbie Saul (1971) kwam jaren geleden in het bezit van de hutkoffer van haar grootvader, Reinier Saul (1910–1977). Hij groeide op in Berlijn en vluchtte, zoals veel joden, vanwege het opkomend nazisme in 1933 naar het buitenland. Hij vestigde zich in Amsterdam als reclametekenaar. De vondst van de hutkoffer leidde tot een boek en tot schenking van het materiaal aan de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

In de koffer bevonden zich behalve persoonlijke brieven, familiefoto's en een dagboek een schat aan schetsen, ontwerpen en allerlei drukwerk. Aan de hand van dit materiaal reconstrueert Debbie Saul in het boek *An meine Kinder: werk en leven van Reinier Saul (1910–1977)*, ontwerper de bijzondere levensgeschiedenis van haar grootvader. Het boek verschijnt bij 99 Uitgevers/Publishers, Koninginneweg 99, 2012 GM Haarlem, info@99uitgevers.nl, 023 5347138, www.99uitgevers.nl.

De Buitenkant

Ewan Lentjes, Op maat gemaakt / Made to measure

‘Op maat gemaakt’ is een initiatief van Ontwerp Platform Arnhem (OPA). De 60 affiches die in dit boek zijn opgenomen, werden in de afgelopen 5,5 jaar voor maandelijks terugkerende ontwerpcafé’s van OPA ontworpen. Ontwerpers uit Nederland en Arnhem in het bijzonder, leverden hieraan hun bijdrage. Met deze uitgave worden ontwerpers, hun affiches en het culturele klimaat in de regio Arnhem zichtbaar gemaakt. Tegelijkertijd wordt het Nederlands (affiche)ontwerp, het ‘Dutch Design’, in al zijn vrijheid getoond. OPA’s affichecollectie wordt bovendien in een interessante verhandeling van ontwerpcriticus Ewan Lentjes op kritische wijze geanalyseerd en gepositioneerd.

€ 19,50 / 2010 / Nederlands, Engels / 16 × 24 cm / 112 pagina's / geïllustreerd / genaaid gebrocheerd / vormgeving: O.K.Parking / ISBN 978 94 90913 01 4

*Aletta Schreuders, De sleutel van de Rozengracht
(Bantammer 8)*

‘Een beetje balorig tikte ik op een gegeven moment “De Vries & Co IJzerwaren” in.’

Op zoek naar haar ‘roots’ kwam Aletta Schreuders via Google op het spoor van een sleutel, gemaakt in de ijzerhandel van haar grootvader, die ze nauwelijks had gekend. Het object, voor een gering bedrag verkregen via Marktplaats, bracht een stroom van associaties op gang, waarvan dit boekje de weerslag is. Aletta de Vries groeide op in de jaren '50 en '60 in een verre van harmonieus gezin. Haar ouders scheidden, broer Wouter ontspoorde en zelf zocht ze vergetelheid in de wereld van de dans. Nu traceert zij haar familiegeschiedenis via vader Philip de Vries (historicus, schoolvriend van Karel van het Reve), moeder Trudi en haar ouders en grootouders: de familie De Vries, Theeboom, Lansberg, Joosten en Cohen Henriques.

Het document werd in de eerste plaats geschreven ter informatie van het eigen nageslacht maar is nu ook beschikbaar voor lezers van de Bantammerreeks.

€ 25 / 2009 / 16,4 x 22,5 cm / 124 pagina's / genaaid gebonden in papieren band / vormgeving: Piet Schreuders / oplage: 200 exemplaren

Uitgelezen boeken. Katern voor boekverkopers en boekenkopers, jrg. 13/3, juni 2010

Voor Arthur Slenk (1941) bestaat er in de wereld niets belangrijkers dan lijm, een schaar en papier. Al in 1946 waren bioscoopadvertenties voor hem voldoende om er een schriftje mee vol te plakken, 20 pagina's dubbel beplakt.

Hij volgde de weg naar aanvaardbare volwassenheid, maar heeft zich alweer geruime tijd terug getrokken. In alle rust is hij bezig uitgezochte stukjes papier te ordenen, uit te leggen, te verschuiven en uit te plakken in al dan niet gebruikte schriftjes en boeken. Zeven jaar werkte hij dagelijks aan Partituur, dat in 2006 in boekvorm verscheen. 144 pagina's met steeds verschillende muziektekens. 'Collages van beheerste bezetenheid', noemde journalist H.J.A. Hofland dit resultaat.

E, de kunst van het weglaten wil, zonder woorden, de bezorgdheid van de kunstenaar over de huidige economie laten zien. Deze letter E heeft Slenk jarenlang geknipt uit het Economie katern van NRC Handelsblad, met het idee er later nog iets mee te gaan doen.

Het origineel *E, de kunst van het weglaten*, *Partituur* en andere resultaten van 'beheerste bezetenheid' zijn van 5 juni t/m 29 augustus 2010 te zien in het CODA Museum, Vosselmanstraat 299, Apeldoorn.

www.arthurslenk.com

www.coda-apeldoorn.nl

Meer informatie: Uitgeverij de Buitenkant, Schippersstraat 11, 1011 AZ Amsterdam,
www.uitgeverijdebuitenkant.nl

Agenda

Irma Boom: Biography in Books

Irma Boom is een internationaal opererend grafisch ontwerper. Haar boekontwerpen verwierven grote bekendheid en het megaboek *SHV* (1996) is inmiddels een veel gereproduceerd icoon van 'Dutch Design'. Recent werd werk van haar tentoongesteld in het Museum für Gestaltung Zürich en in het Centre Pompidou, Parijs. In

2005 waren bij de Bijzondere Collecties haar ontwerpen voor Paul Fentener van Vlissingen te zien in een groepstentoonstelling. En nu is er dan aan de Oude Turfmarkt in Amsterdam, de plek waar haar archief wordt bewaard, een solotentoonstelling. Die loopt tot zondag 3 oktober. Bij deze tentoonstelling verschijnt een zeer bijzondere mini-monografie (38×50 mm) van meer dan 700 pagina's: *Irma Boom: Biography in Books*.

Tentoonstelling

In deze eerste grote overzichtstentoonstelling van Irma Boom staan enkele sleutelwerken uit haar indrukwekkende oeuvre centraal. Daaronder de boeken *Nederlandse postzegels 87+88, SHV* (1996), *Sheila Hicks* (2006) en *Every Thing Design* (2009). En er worden invloeden en dwarsverbanden getoond aan de hand van drukken uit haar privébibliotheek en uit de Bijzondere Collecties.

Hoe vernieuwend het werk van Irma Boom ook is, zij respecteert de traditie van het boeken maken. In haar bibliotheek bevinden zich werken uit vele culturen. Maar Boom wil het boek wel verder ontwikkelen, ook met inzichten en structuren uit de nieuwe media. Zij experimenteert met beeld- en tekstbewerkingen, zonder al te bang te zijn voor mislukkingen. En zij onderzoekt de uiterlijke verschijningsvorm van het boek, waarbij ze zich niet bij voorbaat laat beperken door de gangbare technische mogelijkheden. Alleen op die manier, meent zij, kan het medium boek zijn vitaliteit behouden.

Voor het eindontwerp is haar inhoudelijke inbreng, haar rol als redacteur en commentator, niet minder wezenlijk. Zo zijn haar kunstmonografieën vaak uitgesproken esthetisch maar verworpen die nooit tot onkritische representaties.

www.bijzonderecollecties.uva.nl

Initiaal Zomertyposium

Initiaal boeit en verbindt liefhebbers en makers van goedverzorgde uitgaven. De lustrum-editie van het *Zomertyposium* op 28 augustus 2010 in het auditorium van het Plantin-Moretus Museum te Antwerpen staat in het teken van beeld en taal én hun onderlinge wisselwerking. De mens heeft van oudsher uitdrukking gegeven aan zijn gedachten, emoties, waarnemingen, opvattingen en daar een verbeelding voor gevonden in beeld en taal of combinaties daarvan. Deze vormen van communicatie kennen tegelijkertijd in de ogen van ontvangers een eigen betekenisgeving, beleving en duiding; kortom: steeds een spannend arrangement van betekenis geven en betekenis duiden.

Op korte termijn rolt onze uitnodiging van de persen en zullen wij deze verspreiden onder belangstellenden. Aanmelden kan al eerder. Wij hebben dertig plaatsen beschikbaar en wijzen toe op datum van inschrijving. Aarzel niet en bevestig uw komst op 28 augustus via: info@initiaal.be.

Toegang inclusief verzorging € 30; toegang + prent € 95; prent nadien € 95.

Wij verzoeken u vriendelijk om betaling vooraf op ons Belgisch rekeningnummer: 979-5928653-18 [t.n.v. Connie Wera] – internationale betalingen via IBAN: BE50979592865318 – BIC: ARSPBE22.

Bij de mededeling bij overschrijving graag vermelden: *Typosium 2010 / voornaam + achternaam*.

Mocht u na inschrijving en betaling niet in de gelegenheid zijn om deel te nemen, dan kunt u een vervanger sturen. Meld uw vervanger alstublieft aan per mail. Wij rekenen op uw begrip, dat restitutie van betaalde toegangsgelden niet mogelijk is.

www.initiaal.be

COLOFON

Deze nieuwsbrief is een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge.

Voorzitter: Bubb Kuyper, bubbkuyper@netaffairs.nl

Secretaris: Silvia Zwaaneveldt, Gerrit Doustraat 4, 2311 XP Leiden,
silvia@drukwerkkindemarge.org

Penningmeester: Frans den Breejen, Korte Vleerstraat 8, 2513 VM Den Haag,
frans@drukwerkkindemarge.org

Overige bestuursleden: Alex Barbaix, Roosje Keijser, Sander Pinkse

Nieuwe contribuanten/adreswijzigingen graag doorgeven aan de secretaris.

Nieuwsbrieven verschijnen 4 maal per jaar, begin januari, april, juli en oktober. Kopij voor de nieuwsbrief dient uiterlijk halverwege de voorafgaande maand binnen te zijn.

Bijdragen liefst per e-mail naar nieuwsbrief@drukwerkkindemarge.org, of per post naar Nieuwsbrief Stichting Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam.

Redactie nieuwsbrief: Alex Barbaix, Sander Pinkse